

ÉRTELMISÉG EGYETEM NÉLKÜLI ORSZÁGBAN

Az értelmiség minden korban és minden országban erős rétegezettséget mutat társadalmi, anyagi és műveltségi szempontból egyaránt. Egészségesen fejlődő társadalomban az értelmiségi elit és az értelmiség széles tömegei szervesen ki-egészítik egymás tevékenységét, szerepük a társadalom életében egyformán fontos és nélkülözhetetlen. A kettő közül azonban az elit a dinamikusabb elem, az újítások, a haladás hordozója és motorja. Az általa képviselt és fejlesztett magas műveltség jelenléte elengedhetetlen a széles értelmiségi tömegek átlagos műveltségi szintjének fenntartásához, illetve ennek folyamatos emelkedéséhez.

A kultúra, a tudomány, a művészetek tartós virágzását az elit csak akkor tudja biztosítani, ha megfelelő intézményes bázissal, háttérrel rendelkezik. A középkorban ezt elsősorban az egyház, illetve különböző intézményei biztosították. A XVI. században ezt a funkciót az udvarok, a már erősen laicizálódott egyetemek, valamint – a legfejlettebb országokban, elsősorban Itáliában – az akadémiák töltötték be. Udvar, egyetem és akadémia: ez a három intézménytípus volt a XVI. századi magas műveltség legfőbb hordozója. Magyarországon viszont ebben a korban nem volt sem igazi udvar, sem egyetem, sem szabályos akadémia; legfeljebb csökevényes formában vagy mulandó jelleggel voltak szurrogátumaik. A XVI. századi magyar értelmiség helyzetét, problémáit ebből az alapvetően hátrányos körülményből kiindulva lehet megérteni.

Az udvart illetően ismeretes, hogy a budai magyar királyi udvar a mohácsi csata és a kettős királyválasztás következtében széthullt, és sohasem szerveződött többé újjá. Ha tekintetbe vesszük, hogy a XVI–XVII. században milyen hatalmas és pozitív szerepet töltöttek be a királyi udvarok az egyes nemzeti kultúrák fejlődésében, akkor nem szorul ecsetelésre, mit jelentett a magyar kultúra szempontjából a királyi udvar hiánya. Igaz, alakultak bizonyos pótlékok, mint a magyar főnemesség egyes kiemelkedő személyiségeinek, például Nádasdy Ta-

másnak vagy Batthyány Boldizsárnak az udvarai, melyek jelentős intellektuális központtá fejlődtek.¹ Ezek azonban csak regionális szerepet tölthettek be, többnyire erősen hozzá voltak kötve az őket létrehozó, kivételes kultúrájú főúrhoz, akinek halála után rendszerint lehanyagoltak. Egyedül az erdélyi fejedelmi udvar esetében beszélhetünk az udvar intézményessé válásáról, de mire ennek a helyzete az 1580-as évekre megszilárdult, mire igazi központtá épült ki, nem sokára, az 1590-es évek végén elsöpörték a hosszú török háború következményei, úgyhogy a XVII. században Bethlen Gábornak szinte előlről kellett kezdenie az erdélyi fejedelmi udvar létrehozását.² Ami végül a magyar koronát viselő Habsburg-uralkodó bécsi udvarát illeti, ott egy ideig, főleg még I. Ferdinánd idejében, a magyar főurak és humanisták is otthonosan mozogtak, de azután végleg kiszorultak onnan, s a magyar király udvara egyértelműen idegen környezetté vált.³

Pedig, hogy a XVI. századi Magyarországon nem hiányoztak a szellem ama kiválóságai, akik igazi magyar udvarnak díszére válhattak volna, azt elegendőképpen tanúsítják a magyar akadémiai kezdeményezések. A mostoha körülmények közepette is sor kerülhetett – egy-egy szerencsés pillanatban – jelentős intellektuális csoportosulásokra. Elég, ha az 1570-es években, Radéczy István egri püspök és királyi helytartó körül Pozsonyban kialakult költői és tudós társaságra, vagy „Pallas magyar ivadékai”-nak az 1590-es években létrejött csoportjára gondolunk.⁴ Az ilyen és hasonló próbálkozások azonban csak a lehetőséget, az Európával való lépéstartás képességét bizonyítják. A tartós sikernek, a szervezett folytonosságnak, az intézményes állandóságnak a feltételei nem voltak biztosítva. Egyes kiváló személyek szükségképpen mulandó erőfeszítései mindezt nem pótolhatták.

Mátyás uralkodásának jóvoltából a magyar udvarnak maradtak legalább tradíciói, s így a magyar udvar eszménye s az utána való nosztalgia fontos tényező lett a XVI. század szellemi életében. Az akadémiai gondolat meggyökereztetésére pedig voltak legalább ilyen komoly, a nemzetközi mezőnyben is figyelemre méltó, az európai elittel is kapcsolatot tartó kísérletek. Az egyetem vonatkozásában azonban még ennyiről sem beszélhetünk. Bár az egyetemalapítások nagy korszaka a XIV–XV. század volt, Magyarországon a XVI. században nemcsak egyetem, de még egyetemi tradíció sem volt. Valamennyi középkori egyetemünk, a pécsi (1367), a két óbudai (1395, 1410) és a pozsonyi (1467) hamar elenyészett, a budai (1481) pedig még a végleges megszerveződésig sem jutott el.

A késő középkori magyarországi egyetemalapítások kudarcának legfőbb oka, hogy – ellentétben a szomszédos Csehország, Ausztria és Lengyelország példájával – egyetlen magyar uralkodó sem tartotta igazán szívügyének;

a rövid életű magyar egyetemek vagy egyes főpapok kezdeményezésére jöttek létre, akik tartósan nem tudták biztosítani fennmaradását, vagy pedig politikai céloknak voltak alárendelve, s mihelyt e célok időszerűségüket veszítették, az egyetem is feleslegessé vált.⁵

Ami nem történt meg a nagy királyok, I. Lajos, Zsigmond és Mátyás korában, az a XVI. század elején, a királyi hatalom hanyatlásának idején még kevésbé volt lehetséges. Mátyás után nem is került sor újabb kísérletekre. Mohács, az ország kettészakadása pedig jó időre reménytelenné tett minden ez irányú kezdeményezést. A XVI. század második felében voltak ugyan figyelemre méltó próbálkozások, de már nem országos szinten, hanem csak regionális jelleggel, s a reformáció nyomán kialakult felekezeti harcok következményeként. Három ilyenről tudunk. Oláh Miklós érsek a Nagyszombatba telepített esztergomi káptalan iskoláját 1559-ben megreformálta, s kiváló külföldi professzorokkal megerősítette azzal a céllal, hogy azt fokozatosan majd egyetemmé fejlessze, s a reformációtól szorongatott katolicizmus fellegvárává tegye. 1562-ben a jezsuiták behívásával s az iskolának az ő kezükbe adásával remélte célja megvalósítását, de a jezsuiták ez alkalommal kudarcot vallottak, a magyar klérussal sem tudtak jól együttműködni, s néhány év múlva elhagyták az országot. Közben az érsek is meghalt, s az iskola megrekedt a középfokon egészen 1635-ig, amikor Pázmány Péter végre egyetemmé, a legrégebb, máig is működő egyetemmé fejlesztette.⁶

Az 1560-as évek végén Erdélyben vetődött fel egy ambiciózus terv. János Zsigmond fejedelem és antitrinitárius környezete Gyulafehérvárott szeretett volna egy humanista szellemű, a Szentírás szabad vizsgálatát elősegítő egyetemet létesíteni, s erre a célra nem kisebb tudóst, mint Ramust szerette volna megnyerni.⁷ Ő kitért a meghívás elől, az 1471-ben trónra lépő katolikus fejedelemnek, Báthory Istvánnak az idején pedig már szó sem lehetett a terv megvalósításáról. Annál inkább buzgólkodott az új fejedelem s 1576-tól lengyel király azon, hogy az Erdélyben szinte teljesen visszaszorult katolicizmus számára biztosítson egy, a protestánsokra is hatást gyakorló oktatási intézményt. 1579-ben sikerült is elérnie, hogy Kolozsvárott megalakult a jezsuiták kollégiuma, mely nagy sikerrel kezdte meg működését, s a legjobb úton haladt afelé, hogy egyetemmé fejlődjék. 1588-ban az erdélyi protestáns rendeknek sikerült azonban betiltaniok működését; Báthory Zsigmond fejedelemnek a rendek felett aratott győzelme után, 1594-ben ugyan újra megnyitotta kapuit, de 1603-ban a felázadt kolozsvári nép lerombolta, s ezzel története le is zárult.⁸

A XVI. században a magasabb képzettségre törekvő magyarországiak csak külföldi egyetemeket látogathattak. Ezt tették már az előző évszázadban is, amikor a körülbelül három és fél milliós országból száz év alatt körülbelül

ötezeröttszázán látogattak külföldi egyetemet, túlnyomó többségben a közeli bécsit és krakkóit. Természetesen ezeknek csak egy töredéke szerzett egyetemi fokozatot (1400 és 1500 között kétezerháromszáz krakkói magyar diákból háromszázkilencvenen szereztek meg a baccalaureátust és hetvenkilencen a magisteri titulust).⁹ A XVI. századra vonatkozóan nem rendelkezünk sajnos még ilyen számadatokkal sem, tekintettel azonban az országot ért pusztulásokra s az egyetemre menetelt akadályozó számtalan körülményre, a XVI. században a külföldi egyetemet látogató magyarországi diákok száma valószínűleg alatta maradt az előző századnak. A látogatottság szempontjából az 1540-es évekig továbbra is Bécs és Krakkó vezet, ettől kezdve azonban Luther és Melanchthon Wittenbergje vonzza leginkább a magyar ifjakat. Számos hallgatója volt a többi német protestáns egyetemnek is, a század utolsó harmadától kezdve különösen a kálvinista Heidelbergnek. Megnőtt az itáliai humanista egyetemek vonzereje is, különösen Padováé, melyet a velencei köztársaság toleranciája folytán a protestánsok is nehézség nélkül látogathattak.

Annak a körülménynek, hogy a magasabb képzettségre törekvő magyar diákok külföldi egyetemekre kényszerültek, voltak kétségtelen előnyei. Első kézből és késelem nélkül ismerhették meg a legfontosabb új tudományos eredményeket; a legújabb korszerű intellektuális és vallási irányzatoknak pedig szinte azok születésétől és kibontakozásától kezdve ismerőivé és híveivé válhattak. Ennek köszönhető, hogy mind a XVI., mind később a XVII. században is annyi „modern” gondolat, tanítás jelent meg Magyarországon. De sajnos csak megjelent, meggyökeresedni már ritkán tudott, hiányzott az a kulturális, intellektuális közeg, azok az értelmiségi körök, azok az intézmények, melyek feltételeket és bátorítást nyújthattak volna a külföldön szerzett legkorszerűbb műveltség továbbfejlesztésére.

A külföldi egyetemen tanulók jobbjai valósággal habzsolni igyekeztek a tudást, az ismeretet; igyekeztek mennél hosszabb ideig külföldön maradni, tanulmányaikat különböző egyetemeken folytatni, s személyes kapcsolatba kerülni a legnevesebb professzorokkal, tudósokkal. Aki csak tehetett, egyetemi éveit hosszabb tanulmányúttal is megtoldotta, meglátogatva Rómától Angliáig a legfontosabb városokat. Számos egyetemi városban, így főként Wittenbergben, Heidelbergben és Padovában (a XVII. században, majd elsősorban a holland egyetemi városokban) magyar diákkolóniák létesültek, egyesületekkel, könyvtárral, segélyező pénztárakkal stb., az ide-oda utazó peregrinus diákok pedig biztosították ezek között az állandó kapcsolatot. A diákok egy része tekintélyes könyvanyagot gyűjtött össze peregrinációja alatt; szerencsés véletlenként fennmaradt „Album amicorum”-jaikban pedig gyakran az európai elit legjobbjainak az emléksorai adnak egymásnak találkozót.¹⁰

Az európai litteraria respublicához való tartozás s az ott szerzett megbecsülés e diákok számára azonban egy egyszeri s folytatás nélküli epizód maradt, igaz, ez az epizód gyakran négy-öt, sőt olykor nyolc-tíz évig is eltarthatott. Igen ritkán sikerült csak valamelyiküknek Magyarországra hazatérve továbbra is fenntartania korábbi személyes külföldi kapcsolatait. Legtöbbjük nem tudott továbbra is lépést tartani a fejlődéssel. Jó példa erre könyvtáraik sorsa. Minimális azoknak a könyveknek a száma, melyeket hazatérésük után szereztek be. A hosszú évekig Németországban és Svájcban tanuló Macarius Józsefnek, Melancthon és Bullinger kedves emberének az 1563-ban politikai okokból elkobzott gazdag könyvtárában például alig találunk 1546 után megjelent könyvet; ugyanis ebben az évben fejezte be tanulmányútját.¹¹ A XVII. század elején működött Miskolczi Csulyak István ránk hagyta könyveinek pontos jegyzékét, ami jól példázza azt is, milyen szellemi poggyással tért haza egy ambiciózusabb magyar diák. Négy száz kötetes könyvtára nagyobb részét teológiai műveket tartalmaz, de megvolt benne szinte valamennyi nagy görög és latin klasszikus író is, sőt olyan modern szerzők is, mint Ficino, Agrippa, Machiavelli, Modrevius, Bodin, Lipsius stb. A könyvek azonban szinte mind 1607 előtti kiadások, ekkor tért ugyanis haza Heidelbergből, ezután már csak néhány könyv megszerzésére volt módja, bár az ő esete kivételesnek mondható, mert e későbbi szerzemények között néhány magyar vallásos könyv mellett egy Grotius-kötet, valamint a rózsakeresztes *Tractatus theologo-philosophicus* is ott szerepel.¹²

A nemzetközi szellemi vérkeringésből kiszakadó s azután Magyarországon értetlen közönnyel szembetalálkozó intellektuelek gyakran tragikus sorsára a XV. századtól kezdve a példák hosszú sora ismeretes. Erről panaszkodott már Janus Pannonius is, pedig ő még Magyarország virágzó korszakában élt. Miután tizenegy évi itáliai tartózkodás s az ott elért nagy költői sikerek után 1458-ban végleg hazatért Magyarországra, nemsokára már arról kellett panaszkodnia, hogy nincs értelme tovább verseket írnia, hiszen nincs, aki ezt értékeli; a barbár föld őt is barbár szóra szoktatja, s ha maga Vergilius vagy Cicero jönnének is ide, ők is elnémulnának. Pedig Janus Pannonius az ország egyik első embere volt, nagy hatalmú pécsi püspök. Mit szóljon akkor az, aki legfeljebb egy szerény falusi prédikátori vagy iskolamesteri álláshoz tudott jutni?

Nézzünk azonban egy jellemző XVI. századi értelmiségi pályát, egy viszonylag sikeresebbet – támaszkodva Ritoók Zsigmondné kitűnő életrajzi tanulmányára.¹³ A kismemesi származású Balsarati Vitus János (1529–1575) csecsemőkorban veszítette el szüleit egy török dúlás alkalmával; neveltetéséről az a Jakscics család gondoskodott, melynek szolgálatában állt elpusztult apja. Gyámjai küldték később Wittenbergbe, ahol maga Melancthon karolta őt fel, megszerzte itt teológiából a magisteri fokozatot, de mestere azt tanácsolta neki, hogy

inkább orvosnak menjen, mert testalkata kevésbé teszi őt alkalmassá a prédikatori pályára. Ezért Padovába ment tovább orvosi tanulmányok végett, útközben meglátogatva Melanchthon ajánlólevelével a svájci tudósköröket, mindenekelőtt Bullingert. Majd hosszabb ideig Konrad Gessner vendége volt, értékes adatokat szolgáltatva neki Magyarország faunájáról. A nagy természettudós többször hivatkozik is művében a tőle kapott információkra. Az orvosi tanulmányokat Padovában folytatta, doktorálni azonban Észak-Itália akkor legkiválóbb természettudósánál akart, s ezért Bolognába ment Ulisse Aldrovandinhoz, akinél fényes sikerrel zárta tanulmányait. Orvosi tevékenységét Rómában kezdte, de protestáns lévén nem érezte jól magát, és 1560-ban hazatért Magyarországra. Látszólag szerencsés volt, mert sikerült orvosi állást kapnia a nagy hatalmú arisztokrata, Perényi Gábor udvarában. A vakbuzgó lutheránus főúr azonban mint alkalmazottai egyikének a legkülönbözőbb célokra vette igénybe szolgálatait, s főként mint teológus szakértőt foglalkoztatta a birtokain tevékenykedő helvét irányzatú prédikátorokkal szemben. Csak 1567-től, ura halála után jutott végre ideje arra, hogy tudományos tevékenységet folytasson; megírta az első magyar nyelvű sebészeti szakmunkát, kiadatni azonban nem tudta, s a kézirat is elkallódott. Néhány év után kénytelen volt belátni, hogy független orvosként nem tud megélni, főúri szolgálatba még egyszer nem akart menni, s így végül Melanchthon tanácsai ellenére a papi pályára kényszerült. Bár igazi hivatásához görcsösen ragaszkodott, s híveinek nemcsak lelkét vigasztalta, de betegségeiket is gyógyította ingyen, sőt a sárospataki iskola tanárainak oktatómunkájuk céljára természettudományi jegyzeteket állított össze, alkotó tudományos munkára már nem kerülhetett sor. A kor természettudományi irodalmában csupán Gessner hivatkozásai őrzik emlékét.

Balsaráti Vitus esete jól mutatja, hogy valamely szaktudomány magas fokú ismeretét alig lehetett kamatoztatni a XVI. századi Magyarországon. Egy másik kiváló orvos, a szintén Padovában tanult Purkircher György mint városának, Pozsonynak tisztviselője élt, mert midőn 1567-ben a Pozsonyban székelő királyi hivatalok orvossá akarták kineveztetni, a király anyagi okokra hivatkozva ezt nem engedélyezte.¹⁴ A legjelentősebb XVI. századi magyar orvosi könyv szerzője, Lencsés György az erdélyi kancellária alkalmazottja volt; hatalmas terjedelmű munkáját ő sem tudta megjelentetni, de ennek legalább fennmaradt több kéziratosa, jelül a mű iránti érdeklődésnek.¹⁵ Mindez más szakterületekre is érvényes. A sárospataki vár reneszánsz szárnya építőjének, az olasz Alessandro da Vedanónak szintén építész fia, Francesco, magyar protestáns lelkészként fejezte be pályáját.¹⁶

A XVI. századi Magyarországon az egyetemet végzett értelmiségiek kevés kivétellel csak prédikátorként, hivatali tisztviselőként vagy valamely nagyúr

szolgálatában helyezkedhettek el, belevegyülve alacsonyabb képzettségű, szellemi igényeiket ritkán honorálni tudó kollégáik közé. Lehetett ugyan érvényesülési lehetőségük az egyházi vagy hivatali ranglétrán, ehhez azonban nem intellektuális képességeik érvényesítésére, szellemi alkotómunkára volt szükség, hanem az egyházi vagy világi politikában való taktikázásra, helyezkedésre. Minthogy nem volt egyetem és udvar, mely legalább kevesek számára lehetővé tette volna, hogy erejüket és tudásukat tudományos, irodalmi vagy más alkotó értelmiségi munkának szenteljék, intellektuális ambícióik lassan elfogytak, s beleszürkültek környezetükbe. Akiknek mégis sikerült elkerülniök ezt a sorsot, azok kivétel nélkül külföldön érvényesültek, mint Zsámboky János vagy Dúth András.

A magyarországi egyetem hiányának, illetve a magyar diákok külföldre özőnlésének a gazdasági összefüggései sem érdektelenek. Sajnos semmiféle kutatás nincs még arra vonatkozóan, hogy mekkora pénzüsszegek vándoroltak ki az országból a külföldi egyetemek látogatása érdekében. Igen sokan persze csekély pénzüsszeggel indultak útnak, s külföldön próbáltak támogatókra lelteni. A XVII. században Hollandiában külön alapítványok is keletkeztek a magyar diákok segélyezésére, a XVI. században azonban ez még nem volt intézményes jellegű. Arra sem igen vannak adatok, hogy e diákok külföldön munkát vállalva próbálták volna magukat fenntartani. Így a hosszú külföldi kinn tartózkodás költségeinek nagy részét otthon hagyott családjuknak, gyakran valamely nemesi vagy főúri pártfogónak, sokszor városuknak vagy egyházközségüknek kellett megfizetni. Nem véletlen, hogy mikor Apácai Csere János 1658-ban emlékiratot szerkesztett egy erdélyi egyetem felállítására érdekében, többek között azt is fejtegette, hogy annak fenntartása mennyivel olcsóbb lenne, mint évente diákok százainak külföldi taníttatása.

A magyar értelmiség vezető rétegének kizárólagos külföldi tanultsága jelentősen elmélyítette az egyetemet, illetve csak középfokú iskolát végzettek között amúgy is meglévő különbséget. A nem egyetemet végzettek, vagyis a csak itthon tanultak, a domidoctusok, ahogy a XVII. században nevezték, alkották természetesen az értelmiség jóval nagyobb részét. Ez a réteg egyenes leszármazottja a középkor kései századaiban kialakuló világi értelmiségnek. A XIV. században kezdték határozottabban megkülönböztetni Magyarországon a papi pályára készülő clericustól az iskolát végzett, de világi pályán elhelyezkedő, sőt meg is nősülő litteratust. Az állami, jogi és gazdasági írásbeliség egyre növekvő szükségletei révén a litteratusok száma egyre szaporodott. Közülük a XV. század végéig csak nagyon kevesen jártak külföldi egyetemen, képzettségüket a hazai káptalani, illetve városi iskolákban szerezték, melyekben mindazt tanították, amit az egyetemek Artes fakultásán, csak mind mennyiségileg,

mind minőségileg csökkentetebb fokon, elsősorban a praktikus tudnivalókra szorítkozva.

Ezek a litteratusok vagy magyar nyelven deákok a XV. században jórészt a nemességből kerültek ki. Közülük egyesek magas állami tisztségekbe emelkedtek, mások megmaradtak egyszerű íródeákoknak, gazdatiszteknek; műveltségükben is erős szintkülönbség állapítható meg: vannak magas fokú jogi tudással rendelkezők, s olyanok is, akik a latin nyelvet is csak elemi fokon bírják. Mégis ezt a réteget egybefogta egy meglehetősen egységes nemesi ideológia, mely kitűnt idegenellenességével és nacionalizmusával. E deákréteg nagy szerepet játszott a magyar nyelvű írásbeliség elterjesztésében. Sokan, fogyatékosabb latintudásuk, de részben nemzeti büszkeségük folytán szívesen szerkesztették magyar nyelven írásaikat, leveleiket éppúgy, mint alkalmi költeményeiket.¹⁷

Ez a litteratus- vagy deákréteg a XVI. században jelentékenyen átalakult, és számbelileg tovább növekedett. A reformáció iskolapolitikája egyre szélesebb rétegeknek, köztük a parasztság egy részének is lehetővé tette az iskolázást, s így lassan megszűnt e deákréteg zártan nemesi jellege. Ez a „demokratizálódott” deákság sokat örökölt azonban a XV. századi nemesi deákműveltségből; tovább erősítette, sőt az élet számos területén uralkodóvá is tette az anyanyelv írásban való használatát. A XVI. század második fele az az időszak, amikor a városok, a megyék, a nagybirtokok hivatalos iratai latinról magyarra váltanak át; sőt Erdélyben az államigazgatás, a törvények nyelve is a magyar lett ekkor. Ennek a XVI. századi deákrétegnek nagy érdemei vannak a nyelvjárások feletti egységes magyar irodalmi nyelv kialakulásában, valamint a magyar nyelvű irodalom fejlesztésében.¹⁸

A katolikus egyházi szervezet részbeni összeomlása s a külön papi rend megszűnése folytán lassan értelmét veszítette az egyházi és világi értelmiség megkülönböztetése, hiszen a protestáns prédikátorság nem járt együtt semmi karizmatikus jelleggel, egyike lett a polgári hivatásoknak. Bár a század közepén vannak még arra példák, hogy egy külföldi egyetemet végzett személyt – ha nem prédikátorként működött, mint például a könyvtára kapcsán már említett Macarius József – deáknak neveznek, litteratusnak ekkor már általában azt hívják, aki hazai iskolát végzett, tekintet nélkül arra, hogy milyen pályára készült, prédikátornak vagy iskolamesternek, világi hivatalnoknak vagy írónak.

A hazai egyetem hiánya, az értelmiség iránti növekvő szükséglet magával hozta, hogy a középfokú iskolák nem kis része az átlagnál magasabb fokra fejlődött. Kialakult – különösen az ekkor többséget alkotó református lakosság körében – egy sajátos iskolatípus, a kollégium, melyben a humanisztikus általános képzésen felül filozófiát, teológiát és jogot is oktattak. A hazai oktatás

színvonala így viszonylag magas szintre emelkedett, amint azt olyan nagy hírű iskoláknak a példája mutatja, mint a sárospataki, debreceni, kolozsvári stb. Ezek az intézmények azonban a sok nemes erőfeszítés ellenére sem lehettek képesek többre, mint a gyakorlati igények magas szintű kielégítésére: jó prédikátorokat, jó tanárokat, jó hivatalnokokat neveltek, de tudományos központtá nem válhattak, a tudományok „öncélú” fejlesztését nem vállalhatták.

Létrejött így a külföldi egyetemet végzetek úgynevezett „akadémikus” műveltség mellett egy „deák műveltség”, mely sokkal szolidabban gyökerezett a hazai szükségletekben, mint az előbbi. A deákréteg érdemei vitathatatlanok egy nemzeti közműveltség megteremtésében; ugyanakkor könnyen oppozícióba kerülhetett a szellemi elit merészebb, korszerűbb, újító törekvéseivel szemben. Az akadémikus és deák műveltség kettőssége, mely az egyetem nélküli magyar században kifejlődött, sohasem tudott harmonikusan egybeforrni, és mindvégig magában hordta egy európai és egy nemzeti, egy korszerű és egy konzervatív, illetve egy kozmopolita és egy tősgyökeresen magyar műveltség szembenállásának, sőt küzdelmének a veszélyét. Olyan betegség ez, melyből a magyar értelmiség, illetve tágabban a magyar társadalom mindmáig nem tudott teljesen kigyógyulni.